

Функціонування і розвиток механізмів державного управління

УДК 35.352

Саханенко Сергей Єгоровіч

*доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри публічного управління та регіоналістики
Інститут публічної служби та управління
Національного університету «Одеська політехніка»*

Sakhanienko Sierhieï

*Doctor of Sciences in Public Administration, Full Professor,
Professor of the Public Administration and Regional Sciences Chair
Institute of Public Service and Management of
Odesa Polytechnic National University
ORCID: 0000-0001-8376-0328*

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ
ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОЇ
ОСВІТИ**

**CIVIC EDUCATION AS A TOOL FOR THE IMPLEMENTATION OF THE
STATE POLICY OF SUPPORTING THE DEVELOPMENT OF CIVIL
SOCIETY IN THE SPHERE OF VOCATIONAL EDUCATION**

***Анотація.** У статті обґрунтовується необхідність впровадження в Україні громадянської освіти, зокрема у сфері професійної (професійно-технічної) освіти. Українська держава потребує кваліфікованих працівників для відбудови країни. І це мають бути не просто робітники, а мотивовані свідомі громадяни, на долю яких випало не лише важке випробування війною,*

але й почесна місія захистити і відбудувати державу. Учні закладів профтехосвіти – це в основному молоді люди, які мають знати свої громадянські права і обов'язки та усвідомлювати свою відповідальність за долю держави.

Досліджується процес становлення громадянської освіти в Україні в історичній ретроспективі, зроблено аналіз сучасного нормативно-правового, наукового та навчально-методичного забезпечення процесу впровадження громадянської освіти в закладах професійної (професійно-технічної) освіти та визначено роль міжнародної допомоги в цьому процесі. Систематизовано критичні зауваження та конструктивні рекомендації фахівців з питань громадянської освіти для актуалізації даного питання на національному, регіональному та локальному рівнях.

Ключові слова: державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства, громадянська освіта, професійна (професійно-технічна) освіта, демократія, підготовка фахівців громадянської освіти.

Summary. The article substantiates the need for the introduction of civic education in Ukraine, in particular in the field of professional (vocational and technical education). The Ukrainian state needs qualified workers to rebuild the country. And these should be not just workers, but motivated, conscious citizens, who were destined not only to face the difficult test of war, but also the honorable mission to protect and rebuild the state. Pupils of vocational schools are mainly young people who should know their civil rights and responsibilities and be aware of their responsibility for the fate of the state.

The process of the formation of civic education in Ukraine is studied in historical retrospect, an analysis of modern legal, scientific, and educational and methodological support for the process of implementing civic education in

professional (vocational and technical) education institutions is made, and the role of international aid in this process is determined. Systematized critical remarks and constructive recommendations of civic education specialists for the actualization of this issue at the national, regional, and local levels.

Key words: *state policy of promoting the development of civil society, civic education, professional (vocational and technical education), democracy, training of civic education specialists.*

Постановка проблеми. Головним елементом побудови демократичного суспільства в Україні є активний, освічений громадянин, який чітко розуміє свою відповідальність за стан справ у державі. Реформування професійної освіти в Україні передбачає масштабне «перезавантаження» системи, яке супроводжуватиметься не лише модернізацією інфраструктури, а й зміною стандартів освіти та навчанням педагогів. Громадянська освіта є одним із важливих компонентів процесу реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства (ДП СРГС). Важливим кроком у цьому напрямі стала ухвалена у 2018 році та оновлена у 2022 році Концепція розвитку громадянської освіти [1], яка потребує активної імплементації в суспільстві.

За результатами соціологічного дослідження, проведеного у 2018 році в межах швейцарсько-українського проєкту «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (DOCCU), третина вчителів не впроваджує громадянську освіту у своїй професійній діяльності, тому що вважає це справою інших вчителів-предметників. Лише 25% вчителів вважають найширшим поняттям громадянської освіти «громадянськість» як усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави і суспільства [2].

Для здійснення оцінки рівня громадянських знань Програмою розвитку ООН використано 24 індикатори, які характеризують рівень знань у таких сферах, як бюджет, податки, міжнародні організації і об'єднання, представники у виборних органах влади, державний устрій і порядок проведення мирних зібрань, символіка та адміністративний устрій [2].

Згідно зі звітом «Громадянськість в Україні, Молдові та Білорусі», підготовленого Київським міжнародним інститутом соціології, лише 2% опитаних змогли отримати більше 18 пунктів, що свідчить про низький рівень громадянської освіти та громадянської культури населення України. У той же час, згідно із цим же звітом, близько половини українців хотіли б отримувати знання з громадянських прав та навичок [3].

В умовах великих руйнувань, спричинених агресором, коли необхідність набуття професійної освіти в Україні стає нагальною, постає питання набуття компетентностей громадянської освіти учнями закладів професійної (професійно-технічної) освіти.

Держава розглядає громадянську освіту як дієвий чинник реалізації ДП СРГС, тому відповідно до Урядового плану заходів реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2023-2024 роки [4, п. 15] Міністерству освіти і науки України разом з ГО «Одеський інститут соціальних технологій» та іншими інститутами громадянського суспільства (ІГС), міжнародними організаціями необхідно розробити та затвердити програми та навчально-методичні матеріали курсу громадянської освіти для закладів професійної (професійно-технічної) освіти та забезпечити їх впровадження в рамках функціонування цілісної системи громадянської освіти і моніторинг її ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеї громадянської освіти і виховання завжди були актуальними у вітчизняній педагогічній думці. В

усьому світі громадянська освіта молодого покоління, є предметом інтересу крім фахівців у галузі освіти, державних структур, громадських діячів і організацій національного та міжнародного масштабу. Міжнародна програма досліджень в області громадянської освіти CIVED із 1971 року проводить свої дослідження в області громадянської освіти в більш ніж 20 країнах світу. У 70-ті роки ХХ століття громадянська освіта передбачала насамперед громадянознавчі знання, визнання демократичних цінностей, підтримку національних урядів та місцевих органів влади. Із кінця ХХ – початку ХХІ ст. метою громадянської освіти став розвиток цивільних компетенцій. Критерії, запропоновані CIVED для оцінювання цивільних компетенцій, включають: 1) знання і вміння; 2) основні поняття; 3) відносини; 4) політичну активність; 5) громадянську активність.

Модифіковано підходять до визначень і трактувань громадянської освіти відомі вітчизняні вчені Академії педагогічних наук України О. Пошетун і Т. Ремех [5], які внесли значний доробок у створення системи громадянської освіти в Україні та її навчально-методичне забезпечення.

Науковці вважають, що у сучасних умовах громадянська освіта має на меті підготовку підростаючого покоління до активної участі в житті демократичного суспільства й розвитку демократичної культури. Громадяни від народження мають вчитися бути повноцінними громадянами за приналежністю тієї держави, членами суспільства якої вони є: вільними, активними, дієвими і творчими, критично мислити, знати і реалізувати свої права й обов'язки, вміти працювати в колективі, вести діалог та переговори, шукати компроміси та ін.

Молоді люди не стануть відповідальними громадянами, опановуючи лише зміст громадянської освіти як предмета. Вони мають отримати досвід обговорення і поведінки, що засновані на таких цінностях демократії, як

свобода слова, рівність можливостей, справедливість та різноманітність. Це означає, що учні мусять бути почуті та сприйняті серйозно. Лише постійне і вдумливе залучення учнів до дискусій із суперечливих чи уразливих питань при розгляді кількох точок зору уможлиблює практикування їхніх навичок критичного мислення [5, с. 10].

Питання громадянської освіти висвітлені науковцями доволі детально та різнопланово, зокрема, проблеми, які безпосередньо та опосередковано стосуються теми цього дослідження.

Так, Т. Ремех визначила основні завдання громадянської освіти як складника освітньої галузі нового стандарту [6]. Під її керівництвом була проведена наукова-дослідна робота в Національній академії педагогічних наук у 2017-2019 роках «Методичні засади компетентісно орієнтованої історичної та громадянської освіти в ліцеї», підсумки якої були підбиті у 2020 році [7].

І. Семенець-Орлова обґрунтувала фактори суспільного замовлення на громадянську освіту в Україні [8]. Н. Резанова пояснила концепт громадянськості як ядра громадянської освіти [9]. Г. Мелеганіч представила громадянську освіту як необхідну передумову євроінтеграції України [10]. С. Гумен, як викладач закладу професійної освіти дослідила особливості змісту і методики викладання предмету «громадянська освіта» в закладах освіти та виокремила деякі особливості змісту і методики викладання цього предмету в освітніх закладах фахової передвищої освіти [11]. Під час щорічних «Рябівських читань» з нагоди вшанування пам'яті С. Рябова, засновника Інституту громадянської освіти, обговорюються актуальні питання громадянської освіти, зокрема, Л. Зубрицька обґрунтувала ефективність онлайн-форматів громадянської освіти, які стали необхідними під час війни [12]. Громадянська освіта, пронизує різноманітні сфери суспільства тому питання її впровадження входять у сферу наукових інтересів фахівців різних

галузей науки: співробітників Національного інституту стратегічних досліджень, які вивчають громадянську освіту як фактор подолання абсентеїзму в Україні [13], А. Бухун розглядає громадянську освіту української молоді, її нормативні засади та неперервність розвитку в аспекті підготовки військових [14], О. Євмешкіна вбачає громадянську освіту як механізм залучення громадськості до прийняття державних стратегічних рішень в Україні [15].

Крім наукових напрацювань є вагомі здобутки у *навчально-методичному забезпеченні* процесу впровадження громадянської освіти. Видані методичні та навчальні посібники, які допомагають викладачам в освоєнні курсу громадянської освіти: «Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти» [16], «Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз» [17].

«Громадянська освіта: методичні вказівки до практичних, семінарських занять та самостійної роботи для здобувачів освіти-професійних програм першого (бакалавр.) рівня вищої освіти» [18].

Незважаючи на виклики, спричинені війною, тематика громадянської освіти обговорюється під час наукових конференцій та інших комунікаційних заходах. Зокрема, під час конференції "Громадянське суспільство vs громадянська освіта: Україна та світ" (26.02.2021) в рамках проєкту "Рябівські читання" та Днів науки НаУКМА-2021 [19], під час IV Міжнародної науково-практичної конференції «Професійна освіта в умовах сталого розвитку суспільства» (20.10.2022) року в Інституті професійної освіти Національної академії педагогічних наук України [20].

У впровадженні громадянської освіти активну участь бере громадськість. В 2017 році в Харкові відбулась дискусія на тему «Громадянська освіта – ключовий вектор демократизації України», організована Аналітичним центром «Обсерваторія демократії», яка стала

знаковою подією і можливим каталізатором для удосконалення законодавства у сфері громадянської освіти [21].

Громадянська освіта в Україні впроваджується значною мірою завдяки міжнародній допомозі. У травні 2023 року Громадська організація «Асоціація викладачів громадянської освіти» за підтримки Міжнародної фундації виборчих систем в Україні (International Foundation for Electoral Systems – IFES) організували всеукраїнський Форум викладачів громадянської освіти з метою розвитку громадянської освіти в Україні та об'єднання освітян, що викладають курс IFES "Демократія: від теорії до практики".

В умовах війни та героїчного спротиву українців громадянська освіта стає ще більш актуальною та необхідною. Крім того, значення та важливість формування активної громадянської позиції у студентів та усвідомлення ними своєї ролі як громадян у післявоєнній відбудові держави вже сьогодні потребують актуалізації [22].

Громадянська освіта у контексті російсько-української війни розглядається не лише на національному, але й на регіональному рівні, у рамках міжсекторальної взаємодії та горизонтальних зв'язків з використанням інформаційних технологій. З метою обміну напрацьованим досвідом 9 березня 2023 року проведено міжобласний вебінар викладачів громадянської освіти закладів професійної (професійно-технічної) освіти Волинської та Луганської областей за сприяння Міжнародної фундації виборчих систем в Україні, яка запроваджує пілотний інтерактивний курс з громадянської освіти «Демократія: ідеї на практиці» [23].

Окремо треба сказати про науковців та практиків, які глибоко вивчають законодавство про громадянську освіту і не лише піддають його конструктивній критиці, але і надають пропозиції та рекомендації щодо його удосконалення, як, наприклад, С. Топалова у статтях «Впровадження шкільної

громадянської освіти: млявий процес і мінімальний результат» [24] і «Стратегія розвитку громадянської освіти до 2030 року: конкретні напрямки чи загальні начерки?» [25]. С. Кисельов у статті «Проблеми громадянської освіти у сучасній Україні» вважає, що теорія громадянської освіти знаходиться у занедбаному стані та її явно не вистачає [26].

Мета статті – виявити стану справ, пов'язаних із впровадження громадянської освіти у закладах професійної (професійно-технічної) освіти в Україні, та виробити рекомендації щодо покращення цього стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення мети дослідимо сучасне нормативно-правове, наукове та навчально-методичне забезпечення громадянської освіти у вказаних закладах через історичну ретроспективу її впровадження в нашій державі, узагальнимо оцінки фахівців, їх критичні зауваження та конструктивні рекомендації для актуалізації даного питання на національному, регіональному та локальному рівнях.

Історичні аспекти впровадження громадянської освіти

В процесі дослідження виявлено, що детальний і глибокий історично-політичний аналіз процесу впровадження громадянської освіти в нашій державі досліджено вченими Чернівецького національного університету, що відображено в навчальному посібнику «Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз» (2022) [17].

На основі напрацювань чернівецьких науковців можна виділити певні етапи в розвитку громадянської освіти в Україні.

I етап. 2000-2005 роки – поступове виокремлення громадянської освіти, як окремого предмета в системі освіти. *Перша її концепція* ґрунтувалася на прийнятій у 1999 році Національній програмі патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства [27].

Але цей документ не визначав концептуально громадянську освіту як чіткий пріоритет діяльності освітньої галузі, що було відображено у самій назві документа який називався «Концепція громадянського виховання», проєкт якої було запропоновано освітянам для обговорення [28]. Шкільні предмети, пов'язані з циклом підготовки громадян України, перебували у статусі факультативних, а отже необов'язкових для вивчення учнями.

II етап. 2005-2010 роки – активізація зусиль з розвитку громадянської освіти після Помаранчевої революції 2004-2005 роки, але концептуалізації громадянської освіти, визначення її ролі у правовому полі, значення - в системі навчання та виховання громадян України не відбулося.

III етап. 2011-2017 роки – відсутність належної уваги до розвитку громадянської освіти в цілому виявили події реваншу проросійських сил у 2011 році, а також проблеми українського суспільства, виявлені під час революції Гідності у 2013-2014 роках. Одним з них, стало нерозуміння у повній мірі урядовцями у сфері освіти місця і ролі громадянської освіти в системі вищої освіти, зокрема, для формування певних громадянських компетентностей студентів, що призвело до вилучення навчальних курсів «Політологія» та «Соціологія» із числа предметів обов'язкового вивчення студентами. Але позитивними були кроки з пошуку шляхів імплементації громадянської освіти в Україні.

У 2012 р. для схвалення було запропоновано нову Концепцію громадянської освіти та виховання. Але проєкт так і не був схвалений через значні розбіжності у тексті. Новий Закон про освіту, прийнятий у вересні 2017 року, визначив 12 ключових компетентностей, що відповідають меті та принципам освіти, і додатково наскрізну компетентність, пов'язану з критичним мисленням [29].

Окрім того, підхід до громадянської освіти був представлений у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016-2020 рр. Згідно з цією стратегією, на Міністерство освіти і науки покладено відповідальність за узагальнення досвіду та розробку нової концепції і програми громадянської освіти [30].

IV етап. 2018-2019 – намагання уряду повернутися до розвитку громадянської освіти перед виборами 2019 р. У жовтні 2018 р. була розроблена та схвалена КМУ *Концепція громадянської освіти* [1], яка визначала пріоритети, та ключові загрози внутрішній та зовнішній безпеці нашої держави,

V етап. 2020 – по теперішній час. У квітні 2020 року мала бути схвалена Стратегія громадянської освіти в Україні, проєкт якої було запропоновано Міністерством освіти і науки України [31] з наступною її реалізацією через законодавчі акти, рішення уряду тощо. Але цього досі не сталося.

Позиція органів державної влади в тому, що вони не проти громадянської освіти взагалі, але зробити конкретні кроки щодо прийняття необхідних нормативно-правових актів, запровадження широкої інформаційної компанії, тощо, справа не доходить.

Незважаючи на труднощі у запровадженні громадянської освіти, спостерігаються і певні позитивні зрушення в середній школі, де з 2018-2019 навчального року почав викладатися предмет «Громадянська освіта» для учнів 10-х класів [32]. Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» презентувала на порталі www.citizen.in.ua онлайн-курс громадянської освіти для 10-х класів. Тут розміщено 60 уроків та інтерактивний підручник з громадянської освіти для 10 класу [33].

Однак, можна констатувати, що за роки незалежності України не створено дієву систему навчання і виховання громадян України. Урядам

України не вистачає політичної волі і наполегливості, аби прийняти та реалізувати національну Програму громадянської освіти. У вищій школі також недостатньо зрушень у розбудові системи громадянської освіти.

Для успішного запровадження громадянської освіти в реальне життя громадян України необхідно усвідомлювати процеси які відбуваються в політичній та соціальній системі України.

Нормативно-правові основи громадянської освіти в Україні закладені у Конституції України й Законі України «Про освіту» [29], а напрями громадянської освіти – у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки [30], Стратегії національно-патріотичного виховання [34], Національній стратегії у сфері прав людини [35], Концепції розвитку громадянської освіти в Україні [1].

З прийняттям Закону України «Про освіту» поняття громадянської освіти отримало нормативне визначення, а тому необхідними є подальші кроки з її впровадження, зокрема у професійній (професійно-технічній) освіті, яка є складовою системи освіти в Україні. Але наразі нагальним є питання актуалізації Закону України “Про професійно-технічну освіту” (1998) [36], де обов’язково треба врахувати впровадження громадянської освіти у зазначеній сфері. У розпорядженні КМУ “Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері професійної (професійно-технічної) освіти “Сучасна професійна (професійно-технічна) освіта на період до 2027 року” (2019) зазначено, що реформування професійної освіти має на меті формування нового іміджу випускника закладу професійної (професійно-технічної) освіти, як успішної особистості з активною громадянською позицією, морально-етичними якостями, відповідальної за результати власної діяльності [37].

В Постанові КМУ “Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти” (2011) [38] не згадується про громадянську

освіту, але йдеться про громадянські компетентності. В Постанові КМУ "Про затвердження Державного стандарту професійно-технічної освіти" від 17.08.2002 № 1135 жодного слова немає про громадянську освіту. І лише в одному розділі говориться про «гуманітарну підготовку», що може передбачати громадянську освіту [39].

Отже, процес впровадження громадянської освіти у професійних (професійно-технічних) навчальних закладах України пройшов непростий шлях, результатом якого є впровадження в цих закладах курсу «Громадянська освіта», в основу вивчення якого покладено Глобальні цілі ООН, Декларацію ООН з освіти та виховання в області прав людини, Хартію Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини [32, с. 1].

У процесі дослідження нами виявлено чимало критичних думок фахівців щодо нормативно-правової бази громадянської освіти, зокрема у професійній освіті. За висновками С. Топалової, процес підготовки нормативно-правової бази та здійснення реальних кроків у напрямку забезпечення умов для здобуття громадянських знань і вироблення практичних навичок у здобувачів освіти є *вкрай повільним і малоефективним*. На думку дослідниці, недосконала нормативно-правова база яка не забезпечує ані відповідності європейським стандартам і досвіду, ані системності, ані підґрунтя для формування головних складових соціальної і громадянської компетентності [24].

Ми погоджуємося з С. Топаловою, що, курс історії має стати базовою складовою системної шкільної громадянської освіти; у стандарти вищої освіти необхідність включення громадянських компетентностей; організація фахової підготовки викладачів у системі неформальної освіти; налагодження ефективної комунікації з популяризації громадянської освіти населення; приведення у відповідність до рекомендацій інститутів ЄС нормативної бази

громадянської освіти в Україні; формування моделі громадянської освіти для України на основі адаптації європейських практик [25].

Наукове та навчально-методичне забезпечення процесу впровадження громадянської освіти в закладах професійної (професійно-технічної) освіти забезпечують: Міністерство освіти і науки України, зокрема, Державна наукова установа «Інститут освітньої аналітики» МОН, Національна академія педагогічних наук України, зокрема Інститут професійної освіти у складі Академії, а також комунальні заклади освіти «Академії неперервної освіти» в областях України (колишні Інститути удосконалення вчителів), Українська Академія лідерства.

Значну роль у впровадженні громадянської освіти відіграє Інститут громадянської освіти імені С. Рябова Національного університету «Києво-Могилянська академія». Для забезпечення впровадження курсу «Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас» кожного навчального року МОН України надаються Методичні рекомендації в рамках Громадянської та історичної освітньої галузі, зокрема, освітньої галузі «Суспільствознавство» [40].

Базовим науковим підґрунтям для викладання курсу в закладах професійної освіти є науково-дослідна робота «Методичні засади компетентісно орієнтованої історичної та громадянської освіти в ліцеї», проведена відділом суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України у 2018-2019 роках. Звіт про дослідження затверджений у 2020 році [7].

Актуальні методичні посібники розроблені фахівцями Академії педагогічних наук так і науковцями регіональних вищих [5; 16-18; 41].

Успішно діє Перша дистанційна платформа громадянської освіти від ГО «Відкритий Університет Майдану (ВУМ) [42].

Внесок міжнародної допомоги у процес реалізації курсу «Громадянська освіта». У 2021 році Міністерством освіти і науки було анонсовано створення

курсу громадянської освіти для учнів закладів професійної освіти, розробленого Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES). Після апробації в пілотних закладах він далі буде поширений на всю країну. Такі цілі визначені Меморандумом про співпрацю між Міністерством освіти і науки України та Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) в Україні [43].

У грудні 2021 року відбулася презентація концепції курсу IFES «Демократія: від теорії до практики» з громадянської освіти для закладів професійної освіти. Курс допоможе учням дізнатися принципи ефективної демократії у суспільстві, а також краще зрозуміти поняття індивідуальної свободи, громадянської відповідальності та права людини.

Після проведення пілоту та поширення курсу партнери здійнять моніторинг та оцінку впровадження курсу відповідно до методології. Завдання Меморандуму має бути виконано до березня 2024 року.

Зазначимо, що курс із громадянської освіти наразі викладається у 39 закладах вищої освіти по всій Україні та у пілотних закладах професійної освіти передвищого рівня. Він базується на глобальному підході до громадянської освіти «Посилення залученості через освіту для демократії» та адаптований під державний контекст [44]. Розуміючи важливість розвитку громадянської освіти в Україні, IFES Україна в червні 2023 року запустила курс із громадянської освіти «Демократія через Дію» для вразливих категорій молоді, включаючи молодь з інвалідністю [45].

У 2020 році Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» спільно з програмою «Долучайся!» (USAID/ENGAGE) презентували онлайн-курс і портал із громадянської освіти для 10-х класів. Цей портал є своєрідним WEB-майданчиком та водночас інтерактивним підручником з курсу громадянської освіти для учнів 10-х класів.

IFES створено фейсбук-сторінку Хабу громадянської освіти IFES, яка пропонує пройти освітній серіал "Демократія через дії" на платформі Дія [46].

Висновки. Нормативно-правова база процесу впровадження громадянської освіти у сфері професійної (професійно-технічної) освіти в Україні потребує удосконалення. Система має достатній рівень наукового та навчально-методичного забезпечення для реалізації відповідно до навчальних програм, але потребує підвищення кваліфікації викладачів та викладачів за фахом «громадянська освіта». Ініціатива з впровадження в Україні курсу "Громадянська освіта" має широку міжнародну допомогу, що дає можливість реалізовувати цей курс на базі кращих практик демократичних країн, зокрема, використовуючи запропонований IFES курс "Демократія в дії". Але процес адаптації цього курсу в навчальних закладах професійної освіти в Україні є недостатньо системним, недостатньо обґрунтованим та недостатньо організованим.

Рекомендації. Пропонується провести національну експертну дискусію щодо відповідності нормативно-правової бази професійної освіти в Україні європейським стандартам громадянської освіти з урахуванням практичного досвіду.

Пропонується запровадити нову спеціальність «викладач громадянської освіти», для чого внести необхідні зміни до законодавства.

КМУ рекомендується організувати експертне обговорення проєкту Стратегії розвитку громадянської освіти до 2030 року з урахуванням рекомендацій науковців і фахівців-практиків.

МОН України пропонується рекомендувати вищим навчальним закладам зробити «політологію» та «соціологію» основними предметами.

МОН України організувати широку інформаційно-роз'яснювальну кампанію щодо впровадження курсу «IFES» в закладах професійної

(професійно-технічної) освіти відповідно до меморандуму, укладеному між МОН та IFES, термін якого закінчується у березні 2024 року;

Верховній Раді України активізувати діяльність робочої група, створеної при Комітеті з питань освіти, науки та інновацій, щодо основних завдань, які необхідно виконати для здійснення реформи професійної освіти, у т.ч. прийняти Закон «Про професійну освіту».

Інститутам громадянського суспільства долучитися до розроблення разом з МОН методичних рекомендацій щодо впровадження громадянської освіти в закладах професійної (професійно-технічної) освіти з урахуванням пропозицій науковців, фахівців-практиків та європейського досвіту у зазначеній сфері освіти.

Література

1. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. *Урядовий портал : вебсайт*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/proshvalennya-konceptsiyi-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini> (дата звернення: 02.10.2023).
2. Аналітичний звіт за результатами моніторингу впливу швейцарсько-українського проекту «Розвиток громадянських компетентностей в Україні–DOCCU». К. : Основа, 2018. 46 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1C1sS8RdJ1qhp-XwSWSF4TqiWMXDDVOzP/view> (дата звернення: 02.10.2023).
3. Громадянськість в Україні, Молдові та Білорусі. Звіт підготовлено Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) для Програми розвитку ООН в Україні (ПРООН) за підтримки Міністерства закордонних справ Данії. *United Nations Development Programme* :

вебсайт.

URL:

<https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Civic-literacy-UKR.pdf> (дата звернення: 03.10.2023).

4. План заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2021-2026 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.02.2023 № 160-р. *Урядовий портал* : вебсайт. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/prozatverdzhennia-planu-zakhodiv-do-2024-roku-shc-a160r?fbclid=IwAR11YmfEzCWCEqh1HIb8g4aJzqkUQ0usVuKc_UXf3fgTQLRWTbtICSn38qU (дата звернення: 03.10.2023).
5. Пометун О. І., Ремех Т. О. Практичний довідник учителя громадянської освіти : методичний посібник. Київ, 2018. 96 с.
6. Ремех Т.О. Основні завдання громадянської освіти як складника освітньої галузі нового стандарту. *Електронний збірник наукових праць ЗОІППО*. 2021. № 3(45). URL: https://lib.iitta.gov.ua/728308/1/%D0%A0%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%85%20%D0%A2.%D0%9E_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8.pdf (дата звернення: 02.10.2023).
7. Звіт про науково-дослідну роботу «Методичні засади компетентнісно орієнтованої історичної та громадянської освіти в ліцеї». *Національна академія педагогічних наук України Інститут педагогіки Відділ суспільствознавчої освіти*. Київ, 2020. URL: https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/8_zakliuch_nauk_zvit_susp_viddil_2018-2020.pdf (дата звернення: 04.10.2023).
8. Семенець-Орлова І. Суспільне замовлення на громадянську освіту (або як виростити «англійський» газон в Україні?. *Освітня політика* : вебпортал. 11.03.2019. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1327-suspilne>

zamovlennya-na-gromadyansku-osvitu-abo-yak-virostiti-anglijskij-gazon-v-ukrajini (дата звернення: 04.10.2023).

9. Резанова Н. Концепт громадянськості як ядро громадянської освіти. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*. 2020. 1 (9). С. 87-97.
10. Мелеганіч Г. Громадянська освіта як необхідна передумова євроінтеграції України. *Міжнародний науковий вісник*. 2018. №2 (18). С. 22-37. URL: <http://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/article/view/2218-5348.2019.2%2818%29.22-37> (дата звернення: 05.10.2023).
11. Гумен С. Особливості змісту і методики викладання предмету «Громадянська освіта» в закладах освіти. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін : науково-педагогічний журнал / МОН України, СумДПУ імені А. С. Макаренка ; [за заг. ред. О. В. Михайличенко]. Суми : СумДУ імені А. С. Макаренка, 2021. № 1(9). С. 141–148. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/12631> (дата звернення: 05.10.2023).*
12. Зубрицька Л. Ефективність онлайн-форматів громадянської освіти. *Рябівські читання: ідеї які варто вивчати*. 2021. С. 17-17. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/65a06b0c-da78-46df-a3f0-b31832f09a5e/content> (дата звернення: 05.10.2023).
13. Перегуда Є., Корнієвський О., Гаврилюк Д. Громадянська освіта як фактор подолання абсентеїзму в Україні. *Політичні дослідження*. 2022. 1 (3). С. 99–120. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/262027> (дата звернення: 05.10.2023).
14. Бухун А. Г. Громадянська освіта української молоді: нормативні засади та неперервність розвитку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021. № 74, Т. 1. С. 67-70

- http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2021/74/part_1/14.pdf (дата звернення: 05.10.2023).
15. Євмешкіна О. Громадянська освіта як механізм залучення громадськості до прийняття державних стратегічних рішень в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2019. Том 30 (69), № 5. С. 43-48. URL: http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/5_2019/10.pdf (дата звернення: 05.10.2023).
16. Ремех Т.О., Пометун О.І. *Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник*. Київ : КОНВІ ПРИНТ, 2021. 222 с. URL: https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/21.13_METHODYKA_NAVCHANNYA_UCHNIV_LITSEYU_HROMADYANS_KOI_OSVITY.pdf (дата звернення: 05.10.2023).
17. *Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз : навчальний посібник / за ред. А. М. Круглашова, Н. Ю. Ротар, І. В. Цікул*. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2022. 184 с. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6145/%D0%93%D0%9E_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 05.10.2023).
18. *Громадянська освіта : метод. вказ. до практич., семінар. занять та самоств. роботи для здобувачів освіт.-проф. програм перш. (бакалавр.) рівня вищ. освіти / уклад. А. Г. Нітченко, О. Г. Козинець, Н. В. Шакур, О. В. Герасименко*. Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2023. 46 с. URL: <http://ir.stu.cn.ua/handle/123456789/28404> (дата звернення: 05.10.2023).
19. *Тези конференції "Громадянське суспільство vs громадянська освіта: Україна та світ"*, що відбулась 26 лютого 2021 року в рамках проекту

- "Рябівські читання" та Днів науки НаУКМА-2021. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20705> (дата звернення: 04.10.2023).
20. Кравець С., Джурило А. Професійна освіта в умовах сталого розвитку суспільства. *Професійна освіта*. 2022. № 4. С. 56-57. URL: https://lib.iitta.gov.ua/734223/1/PTO_4_2022.pdf (дата звернення: 05.10.2023).
21. Громадянська освіта – ключовий вектор демократизації України: результати дискусії. *Громадський простір : вебпортал*. 19.07.2017. URL: <https://www.prostir.ua/?news=hromadyanska-osvita-klyuchovujj-vektor-demokratyzatsiji-ukrajiny-rezultaty-diskusiji> (дата звернення: 10.10.2023).
22. Кафедра міжнародного права УМСФ – на Форумі викладачів громадянської освіти! *Університет митної справи та фінансів : вебсайт*. 18.05.2023. URL: <http://umsf.dp.ua/blog/2069> (дата звернення: 07.10.2023).
23. Громадянська освіта у контексті російсько-української війни. *Навчально-методичний центр професійно-технічної освіти у Волинській області : вебсайт*. URL: http://nmc-pto.volyn.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2184:hromadyanska-osvita-u-konteksti-rosiisko-ukrainskoi-viiny&catid=78:novyny-proftekhosvity-oblasti&Itemid=475 (дата звернення: 10.10.2023).
24. Топалова С. Впровадження шкільної громадянської освіти: млявий процес і мінімальний результат. *LB.UA : вебпортал*. 15.03.2019. URL: https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/422053_vprovadzhennya_shkilnoi.html (дата звернення: 06.10.2023).
25. Топалова С. Стратегія розвитку громадянської освіти до 2030 року: конкретні напрямки чи загальні начерки? *LB.UA : вебпортал*. 31.07.2020. URL:

https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/463010_strategiya_rozvitku_gromadyansk_oi.html (дата звернення: 06.10.2023).

26. Кисельов С. О. Проблеми громадянської освіти у сучасній Україні. Громадянське суспільство vs громадянська освіта: Україна та світ : збірка тез [наукової конференції 26 лютого 2021 року] / [за заг. ред. Л. Й. Зубрицької] ; Кафедра політології НаУКМА. Київ : [б. в.], 2021. С. 19-22. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5b7f9b79-3b23-47b5-ae80-df7c54a590a8/content> (дата звернення: 07.10.2023).
27. Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.09. 1999 р. N 1697 (Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМУ N 32 (32-2002-п) від 10.01.2002). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
28. Концепція громадянського виховання. *Громадянська Освіта*. 2000. № 21. URL: <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302> (дата звернення: 09.10.2023).
29. Про освіту : Закон України від 05.09.2017№ 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 09.10.2023).
30. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2026 роки : Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 09.10.2023).

31. МОН пропонує для громадського обговорення проєкт стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2030 року та план заходів щодо її реалізації. *Міністерство освіти і науки України : вебсайт*. 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-strategiyi-rozvitku-gromadyanskoji-osviti-na-period-do-2030-roku-ta-plan-zahodiv-shodo-yiyi-realizaciyi> (дата звернення: 08.10.2023).
32. Навчальні програми для 10-11 класів. *Міністерство освіти і науки України : вебсайт*. 2018. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 09.10.2023).
33. Онлайн-платформа з громадянської освіти citizen.in.ua. URL: <https://www.citizen.in.ua/> (дата звернення: 09.10.2023).
34. Про Стратегію національно-патріотичного виховання : Указ Президента України від 18.05.2019 №268/2019. *Президент України : вебсайт*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> (дата звернення: 06.10.2023).
35. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 09.10.2023).
36. Про професійну (професійно-технічну) освіту : Закон України від 10.02.1998 №103/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 32. Ст. 215. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.10.2023).
37. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері професійної (професійно-технічної) освіти “Сучасна професійна

- (професійно-технічна) освіта” на період до 2027 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від від 12.06.2019 № 419-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 09.10.2023).
38. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 №1392. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 09.10.2023).
39. Про затвердження Державного стандарту професійно-технічної освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.08.2002 № 1135. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 09.10.2023).
40. Шимон Ю. Методичні рекомендації в рамках Громадянської та історичної освітньої галузі, зокрема, освітньої галузі «Суспільствознавство». *Знайшов* : *вебпортал*. 2023. URL: https://znayshov.com/News/Details/metodychni_rekomendatsii_2023_2024_n.r._hromadianska_ta_istorychna_osvitnia_haluz_osvitnia_haluz_suspilstvoznavstvo (дата звернення: 09.10.2023)
41. Громадянська освіта в умовах війни. Додаткові матеріали до методичного посібника до курсу громадянської освіти “3D Демократії: думаємо, дбаємо, діємо”, для учнів 10-го класу закладів загальної середньої освіти / О. Волошенюк, Г. Горленко, П. Кендзьор, О. Козорог, Н. Маркусь, Л. Махун, О. Педан-Слепухіна, Е. Ситник. За ред. П. Кендзьора. 2023. 56 с. URL: https://novadoba.org.ua/pdf/20230406_191820_%D0%93%D0%A0%D0%9E%D0%9C%D0%90%D0%94%D0%AF%D0%9D%D0%A1%D0%AC%D0%9A%

D0%90_%D0%9E%D0%A1%D0%92%D0%86%D0%A2%D0%90_%D0%92_
%D0%A3%D0%9C%D0%9E%D0%92%D0%90%D0%A5_%D0%92%D0%86
%D0%99%D0%9D%D0%98_.pdf (дата звернення: 09.10.2023).

42. Громадянська освіта в Україні. ГО «Відкритий Університет Майдану (ВУМ)» : вебпортал. URL: <https://vumonline.ua/> (дата звернення: 09.10.2023).
43. Для учнів закладів профосвіти створять навчальний курс громадянської освіти – МОН та IFES підписали меморандум. *Міністерство освіти і науки України* : вебсайт. 2021. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/dlya-uchniv-zakladiv-profosviti-stvoryat-navchalnij-kurs-gromadyanskoji-osviti-mon-ta-ifes-pidpisali-memorandum> (дата звернення: 09.10.2023).
44. Для профтехів відбулася презентація курсу громадської освіти. *Міністерство освіти і науки України* : вебсайт. 2021. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/dlya-proftehiv-vidbulasya-prezentaciya-kursu-gromadskoji-osviti> (дата звернення: 09.10.2023).
45. IFES Україна шукає партнерів для проведення тренінгів з громадянської освіти. *Громадський простір* : вебпортал. 2023. URL: <https://www.prostir.ua/?grants=ifes-ukrajina-shukaє-partneriv-dlya-provedennya-treninhiv-z-hromadyanskoji-osvity> (дата звернення: 09.10.2023).
46. Новий курс від IFES у твоєму смартфоні! Пропонується пройти освітній серіал "Демократія через дії" на платформі Дія. Освіта! URL: <https://www.facebook.com/democracyua/posts/pfbid05BDuxyZKRFqsJy3XeshJVomLkuRKVqaxTXcVEKjrZC7ebxi7H5XUq1gzDYnYnZjEl> (дата звернення: 09.10.2023).

References

1. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.10.2018 № 710-r. Uriadovyi portal: vebsait. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini> (access date: 02.10.2023).
2. Analitychnyi zvit za rezultatamy monitorynhu vplyvu shveitsarsko-ukrainskoho proektu «Rozvytok hromadianskykh kompetentnosti v Ukraini–DOCCU». K.: Osnova, 2018. 46 s. URL: <https://drive.google.com/file/d/1C1sS8RdJ1qhp-XwSWSF4TqiWMXDDVOzP/view> (access date: 02.10.2023).
3. Hromadianskist v Ukraini, Moldovi ta Bilorusi. Zvit pidhotovleno Kyivskym mizhnarodnym instytutom sotsiologii (KMIS) dlia Prohramy rozvytku OON v Ukraini (PROON) za pidtrymky Ministerstva zakordonnykh sprav Danii. United Nations Development Programme: vebsait. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Civic-literacy-UKR.pdf> (access date: 03.10.2023).
4. Plan zakhodiv do 2024 roku shchodo realizatsii Natsionalnoi stratehii spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva na 2021-2026 roky: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14.02.2023 № 160-r. Uriadovyi portal: vebsait. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-do-2024-roku-shc-a160r?fbclid=IwAR11YmfEzCWCEqh1HIb8g4aJzqkUQ0usVuKc_UXf3fgTQLRWTbtICSn38qU (access date: 03.10.2023).
5. Pometun O. I., Remekh T. O. Praktychnyi dovidnyk uchytelia hromadianskoi osvity: metodychnyi posibnyk. Kyiv, 2018. 96 s.
6. Remekh T.O. Osnovni zavdannia hromadianskoi osvity yak skladnyka osvitnoi haluzi novoho standartu. Elektronnyi zbirnyk naukovykh prats ZOIPPO. 2021. №

- 3(45). URL:
https://lib.iitta.gov.ua/728308/1/%D0%A0%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%85%20%D0%A2.%D0%9E_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8.pdf
(access date: 02.10.2023).
7. Zvit pro naukovo-doslidnu robotu «Metodychni zasady kompetentnisno oriietovanoi istorychnoi ta hromadianskoi osvity v litsei». Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy Instytut pedahohiky Viddil suspilstvoznavchoi osvity. Kyiv, 2020. URL: https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/8_zakliuch_nauk_zvit_susp_viddil_2018-2020.pdf
(access date: 04.10.2023).
8. Semenets-Orlova I. Suspilne zamovlennia na hromadiansku osvitu (abo yak vyrostyty «anhliiskyi» hazon v Ukraini?. Osvitnia polityka: vebportal. 11.03.2019. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1327-suspilne-zamovlennya-na-gromadyansku-osvitu-abo-yak-virostiti-anglijskij-gazon-v-ukrajini> (access date: 04.10.2023).
9. Riezanova N. Kontsept hromadianskosti yak yadro hromadianskoi osvity. Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Universytety i liderstvo». 2020. 1 (9). S. 87-97.
10. Melehanych H. Hromadianska osvita yak neobkhidna peredumova yevrointehratsii Ukrainy. Mizhnarodnyi naukovyi visnyk. 2018. №2 (18). S. 22-37. URL: <http://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/article/view/2218-5348.2019.2%2818%29.22-37> (access date: 05.10.2023).
11. Humen S. Osoblyvosti zmistu i metodyky vykladannia predmetu «Hromadianska osvita» v zakladakh osvity. Teoriia ta metodyka navchannia suspilnykh dystsyplin: naukovo-pedahohichnyi zhurnal / MON Ukrainy, SumDPU imeni A. S. Makarenka ; [za zah. red. O. V. Mykhailychenko]. Sumy: SumDU imeni A. S. Makarenka, 2021. № 1(9). S. 141–148. URL:

- <https://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/12631> (access date: 05.10.2023).
12. Zubrytska L. Efektyvnist onlain-formativ hromadianskoi osvity. Riabivski chytannia: idei yaki varto vyvchaty. 2021. S. 17-17. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/65a06b0c-da78-46df-a3f0-b31832f09a5e/content> (access date: 05.10.2023).
 13. Perehuda Ye., Korniiievskiy O., Havryliuk D. Hromadianska osvita yak faktor podolannia absenteizmu v Ukraini. Politychni doslidzhennia. 2022. 1 (3). S. 99–120. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/262027> (access date: 05.10.2023).
 14. Bukhun A. H. Hromadianska osvita ukrainskoi molodi: normatyvni zasady ta neperervnist rozvytku. Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh. 2021. № 74, T. 1. S. 67-70 http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2021/74/part_1/14.pdf (access date: 05.10.2023).
 15. Ievmieshkina O. Hromadianska osvita yak mekhanizm zaluchennia hromadskosti do pryiniattia derzhavnykh stratehichnykh rishen v Ukraini. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Derzhavne upravlinnia. 2019. Tom 30 (69), № 5. S. 43-48. URL: http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/5_2019/10.pdf (access date: 05.10.2023).
 16. Remekh T.O., Pometun O.I. Metodyka navchannia uchniv litseiu hromadianskoi osvity: metodychnyi posibnyk. Kyiv: KONVI PRINT, 2021. 222 s. URL: https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/21.13_METODYKA_NAVCHANNYA_UCHNIV_LITSEYU_HROMADYANS_KOI_OSVITY.pdf (access date: 05.10.2023).
 17. Hromadianska osvita v umovakh bezpekovykh vyklykiv i zahroz: navchalnyi posibnyk / za red. A. M. Kruhlashova, N. Yu. Rotar, I. V. Tsikul. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2022. 184 s. URL:

- https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6145/%D0%93%D0%9E_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf?sequence=1&isAllowed=y (access date: 05.10.2023).
18. Hromadianska osvita: metod. vkaz. do prakt., seminar. zaniat ta samost. roboty dlia zdobuvachiv osvit.-prof. prohran persh. (bakalavr.) rivnia vyshch. osvity / uklad. A. H. Nitchenko, O. H. Kozynets, N. V. Shakun, O. V. Herasymenko. Chernihiv: NU «Chernihivska politehnika», 2023. 46 s. URL: <http://ir.stu.cn.ua/handle/123456789/28404> (access date: 05.10.2023).
 19. Tezy konferentsii "Hromadianske suspilstvo vs hromadianska osvita: Ukraina ta svit", shcho vidbulas 26 liutoho 2021 roku v ramkakh proektu "Riabivski chytannia" ta Dniv nauky NaUKMA-2021. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20705> (access date: 04.10.2023).
 20. Kravets S., Dzhurylo A. Profesiina osvita v umovakh staloho rozvytku suspilstva. Profesiina osvita. 2022. № 4. S. 56-57. URL: https://lib.iitta.gov.ua/734223/1/PTO_4_2022.pdf (access date: 05.10.2023).
 21. Hromadianska osvita – kliuchovyi vektor demokratyzatsii Ukrainy: rezultaty diskusii. Hromadskyi prostir: vebportal. 19.07.2017. URL: <https://www.prostir.ua/?news=hromadyanska-osvita-klyuchovyj-vektor-demokratyzatsiji-ukrajiny-rezultaty-diskusiji> (access date: 10.10.2023).
 22. Kafedra mizhnarodnoho prava UMSF – na Forumi vykladachiv hromadianskoi osvity! Universytet mytnoi spravy ta finansiv: vebсайт. 18.05.2023. URL: <http://umsf.dp.ua/blog/2069> (access date: 07.10.2023).
 23. Hromadianska osvita u konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny. Navchalno-metodychnyi tsentr profesiino-tekhnichnoi osvity u Volynskii oblasti: vebсайт. URL: http://nmc-pto.volyn.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2184:hromadian

- ska-osvita-u-konteksti-rosiisko-ukrainskoi-viiny&catid=78:novyny-proftekhosvity-oblasti&Itemid=475 (access date: 10.10.2023).
24. Topalova S. Vprovadzhennia shkilnoi hromadianskoi osvity: mliavyi protses i minimalnyi rezultat. LB.UA: vebportal. 15.03.2019. URL: https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/422053_vprovadzhennya_shkilnoi.html (access date: 06.10.2023).
 25. Topalova S. Stratehiia rozvytku hromadianskoi osvity do 2030 roku: konkretni napriamky chy zahalni nacherky? LB.UA: vebportal. 31.07.2020. URL: https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/463010_strategiya_rozvitku_gromadyanskoi.html (access date: 06.10.2023).
 26. Kyselov S. O. Problemy hromadianskoi osvity u suchasni Ukraini. Hromadianske suspilstvo vs hromadianska osvita: Ukraina ta svit: zbirka tez [naukovi konferentsii 26 liutoho 2021 roku] / [za zah. red. L. Y. Zubrytskoi] ; Kafedra politolohii NaUKMA. Kyiv: [b. v.], 2021. S. 19-22. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5b7f9b79-3b23-47b5-ae80-df7c54a590a8/content> (access date: 07.10.2023).
 27. Pro zatverdzhennia Natsionalnoi prohramy patriotychnoho vykhovannia naselennia, formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia, rozvytku dukhovnosti ta zmitsnennia moralnykh zasad suspilstva: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.09. 1999 r. N 1697 (Postanova vtratyła chynnist na pidstavi Postanovy KМУ N 32 (32-2002-p) vid 10.01.2002). Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text> (access date: 10.10.2023).
 28. Kontsepsiia hromadianskoho vykhovannia. Hromadianska Osvita. 2000. № 21. URL: <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302> (access date: 09.10.2023).

29. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017№ 2145-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady. 2017. № 38-39. St. 380. URI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (access date: 09.10.2023).
30. Pro Natsionalnu stratehiiu spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021 – 2026 roky: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 27 veresnia 2021 roku № 487/2021. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (access date: 09.10.2023).
31. MON proponuie dlia hromadskoho obhovorennia projekt stratehii rozvytku hromadianskoi osvity na period do 2030 roku ta plan zakhodiv shchodo yii realizatsii. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy: vebsait. 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-projekt-strategiyi-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-na-period-do-2030-roku-ta-plan-zahodiv-shodo-yiyi-realizatsiyi> (access date: 08.10.2023).
32. Navchalni prohramy dlia 10-11 klasiv. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy: vebsait. 2018. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (access date: 09.10.2023).
33. Onlain-platforma z hromadianskoi osvity citizen.in.ua. URL: <https://www.citizen.in.ua/> (access date: 09.10.2023).
34. Pro Stratehiiu natsionalno-patriotychnoho vykhovannia: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 18.05.2019 №268/2019. Prezydent Ukrainy: vebsait. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> (access date: 06.10.2023).
35. Pro Natsionalnu stratehiiu u sferi prav liudyny: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.03.2021 № 119/2021. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (access date: 09.10.2023).

36. Pro profesiinu (profesiino-tekhnichnu) osvitu: Zakon Ukrainy vid 10.02.1998 №103/98-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1998. № 32. St. 215. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text> (access date: 09.10.2023).
37. Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) osvity "Suchasna profesiina (profesiino-tekhnichna) osvita" na period do 2027 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12.06.2019 № 419-r. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-2019-%D1%80#Text> (access date: 09.10.2023).
38. Pro zatverdzhennia Derzhavnoho standartu bazovoi i povnoi zahalnoi serednoi osvity: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.11.2011 №1392. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (access date: 09.10.2023).
39. Pro zatverdzhennia Derzhavnoho standartu profesiino-tekhnichnoi osvity: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.08.2002 № 1135. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-2002-%D0%BF#Text> (access date: 09.10.2023).
40. Shymon Yu. Metodychni rekomendatsii v ramkakh Hromadianskoi ta istorychnoi osvitnoi haluzi, zokrema, osvitnoi haluzi «Suspilstvoznavstvo». Znaishov: vebportal. 2023. URL: https://znayshov.com/News/Details/metodychni_rekomendatsii_2023_2024_n.r._hromadianska_ta_istorychna_osvitnia_haluz_osvitnia_haluz_suspilstvoznavstvo (access date: 09.10.2023)
41. Hromadianska osvita v umovakh viiny. Dodatkovy materialy do metodychnoho posibnyka do kursu hromadianskoi osvity "3D Demokratii: dumaiemo, dbaiemo, diiemo", dlia uchniv 10-ho klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity / O.

- Volosheniuk, H. Horlenko, P. Kendzor, O. Kozoroh, N. Markus, L. Makhun, O. Pedan-Sliepukhina, E. Sytnyk. Za red. P. Kendzora. 2023. 56 s. URL: https://novadoba.org.ua/pdf/20230406_191820_%D0%93%D0%A0%D0%9E%D0%9C%D0%90%D0%94%D0%AF%D0%9D%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%90_%D0%9E%D0%A1%D0%92%D0%86%D0%A2%D0%90_%D0%92_%D0%A3%D0%9C%D0%9E%D0%92%D0%90%D0%A5_%D0%92%D0%86%D0%99%D0%9D%D0%98_.pdf (access date: 09.10.2023).
42. Hromadianska osvita v Ukraini. HO «Vidkrytyi Universytet Maidanu (VUM)»: vebportal. URL: <https://vumonline.ua/> (access date: 09.10.2023).
43. Dlia uchniv zakladiv profosvity stvoriat navchalnyi kurs hromadianskoi osvity – MON ta IFES pidpysaly memorandum. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy: vebсайт. 2021. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/dlya-uchniv-zakladiv-profosviti-stvoryat-navchalnij-kurs-gromadyanskoyi-osviti-mon-ta-ifes-pidpisali-memorandum> (access date: 09.10.2023).
44. Dlia proftekhiv vidbulasia prezentatsiia kursu hromadskoi osvity. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy: vebсайт. 2021. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/dlya-proftehiv-vidbulasya-prezentaciya-kursu-gromadskoyi-osviti> (access date: 09.10.2023).
45. IFES Ukraina shukaie partneriv dlia provedennia treninhiv z hromadianskoi osvity. Hromadskyi prostir: vebportal. 2023. URL: <https://www.prostir.ua/?grants=ifес-ukrajina-shukaje-partneriv-dlya-provedennya-treninhiv-z-hromadyanskoji-osvity> (access date: 09.10.2023).
46. Novyi kurs vid IFES u tvoiemu smartfoni! Proponuietsia proity osvitnii serial "Demokratiia cherez dii" na platformi Diia. Osvita! URL: <https://www.facebook.com/democracyua/posts/pfbid05BDuxyZKRFqsJy3XeshJVomLkuRKVqaxTXcVEKjrZC7ebxi7H5XUq1gzDYnYnZjEl> (access date: 09.10.2023).